पद्यभागः

सीतायाः वनगमनम्

विषयोऽयम् आदिकवेः वाल्मीकेः रामायणात् स्वीकृतः । रामायणस्य कथा नितरां रम्या, ततः सुष्ठु कथ्यते ''रम्या रामायणी कथा'' । अपि च मनुष्याणाम् आचार-विचारविषये ''रामायणम्'' आदर्शस्थानीयम्, रामस्तु मर्य्यादावान् आदर्शपुरुषः ।

कैकेय्या सत्यपाशेन वद्धः दशरथः रामं वनाय प्रेषितवान् । सीताऽपि पत्या (रामेण) सह वनं गन्तुम् ऐच्छत् गतवती च ।

प्रविवेशाथ रामस्तु स्ववेश्म सुविभूषितम् ।
प्रहृष्टजनसम्पूर्णं ह्रिया किञ्चिदवाङ्मुखः । १ ।
अथ सीता समुत्पत्य वेपमाना च तं पतिम् ।
अपश्यच्छोकसंतप्तं चिन्ताव्याकुलितेन्द्रियम् । २ ।
तां दृष्ट्वा स हि धर्मात्मा न शशाक मनोगतम् ।
तं शोकं राघवः सोढुं ततो विवृततां गतः । ३ ।
विवर्णवदनं दृष्ट्वा तं प्रखिन्नममर्षणम् ।
आह दुःखाभिसंतप्ता किमिदानीमिदं प्रभो । ४ ।
अभिषेको यदा सज्जः किमिदानीमिदं तव ।
अपूर्वो मुखवर्णश्च न प्रहर्षश्च लक्ष्यते । ५ ।
इतीव विलपन्तीं तां प्रोवाच रघुनन्दनः ।
सीते तत्रभवांस्तातः प्रव्राजयति मां वनम् । ६ ।
कुले महति संभूते धर्मज्ञे धर्मचारिणि ।
शृणु जानकि येनेदं क्रमेणाद्यागतं मम । ७ ।
राज्ञा सत्यप्रतिज्ञेन पित्रा दशरथेन वै ।
कैकेय्यै मम मात्रे तु पुरा दत्तौ महावरौ । ८ ।
तयाद्य मम सज्जेऽस्मिन्नभिषेके नृपोद्यते ।
प्रचोदितः स समयो धर्मेण प्रतिनिर्जितः । ९ ।
चतुर्दश हि वर्षाणि वस्तव्यं दण्डके मया ।
पित्रा मे भरतश्चापि यौवराज्ये नियोजितः । १० ।
विप्रियं न च कर्त्तव्यं भरतस्य कदाचन ।
स हि राजा च वैदेहि देशस्य च कुलस्य च । ११ ।
अहं गमिष्यामि महावनं प्रिये
त्वया हि वस्तव्यमिहैव भामिनि ।
यथा व्यलीकं कुरुषे न कस्यचित्
तथा त्वया कार्य्यमिदं वचो मम । १२ ।
एवमुक्ता तु वैदेही प्रियार्हा प्रियवादिनी ।
प्रणयादेव संक्रुद्धा भर्त्तारमिदमब्रवीत् । १३ ।
किमिदं भाषसे राम वाक्यं लघुतया ध्रुवम् ।

त्वया यदपहास्यं मे श्रुत्वा नरवरोत्तम । १४ ।
आर्य्यपुत्र पिता माता भ्राता पुत्रस्तथा स्नुषा ।
स्वानि पुण्यानि भुञ्जाना: स्वं स्वं भाग्यमुपासते । १५ ।
भर्त्तुर्भाग्यं तु नार्य्येका प्राप्नोति पुरुषर्षभ ।
अतश्चैवाहमादिष्टा वने वस्तव्यमित्यपि । १६ ।
प्रासादाग्रे विमानैर्वा वैहायसगतेन वा ।
सर्वावस्थागता भर्त्तु: पादच्छाया विशिष्यते । १७ ।
अहं दुर्गं गमिष्यामि वनं पुरुषवर्जितम् ।
नानामृगगणाकीर्णं शार्द्दूलगणसेवितम् । १८ ।
सुखं वने निवत्स्यामि यथैव भवने पितु: ।
अचिन्तयन्ती त्रींल्लोकांश्चिन्तयन्ती पतिव्रतम् । १९ ।
स एवं ब्रुवतीं सीतां धर्मज्ञां धर्मवत्सल: ।
न नेतुं कुरुते बुद्धिं वने दु:खानि चिन्तयन् । २० ।
सीते यथा त्वां वक्ष्यामि तथा कार्य्यं त्वयाबले ।
वने दोषा हि बहवो वसतस्तान् निबोध मे । २१ ।
सुप्यते पर्णशय्यासु स्वयंभग्नासु भूतले ।
रात्रिषु श्रमखिन्नेन तस्मात् दु:खमतो वनम् । २२ ।
उपवासश्च कर्त्तव्यो यथाप्राणेन मैथिलि ।
जटाभारश्च कर्त्तव्यो वल्कलाम्बरधारणम् । २३ ।
अतीव वातस्तिमिरं बुभुक्षा चाति नित्यश: ।
भयानि च महान्त्यत्र ततो दु:खतरं वनम् । २४ ।
तदलं ते वनं गत्वा क्षेमं न हि वनं तव ।
विमृशन्निव पश्यामि बहुदोषकरं वनम् । २५ ।
एतत् तु वचनं श्रुत्वा सीता रामस्य दु:खिता ।
प्रसक्ताश्रुमुखी मन्दमिदं वचनमब्रवीत् । २६ ।
ये त्वया कीर्त्तिता दोषा वने वस्तव्यतां प्रति ।
गुणानित्येव तान् विद्धि तव स्नेहपुरस्कृता । २७ ।
त्वया च सह गन्तव्यं मया गुरुजनाज्ञया ।
त्वद्वियोगेन मे राम त्यक्तव्यमिह जीवितम् । २८ ।
भक्तां पतिव्रतां दीनां मां समां सुखदु:खयो: ।
नेतुमर्हसि काकुत्स्थ समानसुखदु:खिनीम् । २९ ।
यदि मां दु:खितामेवं वनं नेतुं न चेच्छसि ।
विषमग्निं जलं वाहमास्थास्ये मृत्युकारणात् । ३० ।
तां परिष्वज्य बाहुभ्यां विसंज्ञामिव दु:खिताम् ।
उवाच वचनं राम: परिविश्वासयंस्तदा । ३१ ।
आरभस्व शुभश्रोणि वनवासक्षमा: क्रिया: ।
नेदानीं त्वदृते सीते स्वर्गोऽपि मम रोचते । ३२ ।

(रामायणस्यायोध्याकाण्डम्)

अन्वया:

1. अथ राम: ह्रिया किञ्चिदवाङ्मुख: (सन्) तु प्रहृष्टजनसम्पूर्णं सुविभूषितं स्ववेश्म प्रविवेश।
2. अथ सीता वेपमाना (सती) समुत्पत्य शोकसन्तप्तं चिन्ताव्याकुलितेन्द्रियं तं पतिम् अपश्यत् ।
3. स धर्मात्मा राघव: हि तां दृष्ट्वा मनोगतं शोकं सोढुं न शशाक । तत: विवृततां गत: ।

4. विवर्णवदनं प्रखिन्नम् अमर्षणं तं दृष्ट्वा दु:खाभिसन्तप्ता सीता आह – प्रभो ! इदानीम् इदं किम् ?

5. यदा अभिषेक: सज्ज:, इदानीं तव इदं किम् ? मुखवर्ण: च अपूर्व:, प्रहर्ष: च न लक्ष्यते ।

6. इतीव विलपन्तीं तां रघुनन्दन: प्रोवाच – सीते ! तत्रभवान् तात: मां वनं प्रव्राजयति ।

7. हे महति कुले संभूते ! धर्मज्ञे ! धर्मचारिणि ! जानकि ! येन क्रमेण मम इदम् आगतं (तत्) शृणु।

8. पुरा सत्यप्रतिज्ञेन पित्रा राज्ञा दशरथेन तु मम मात्रे कैकेय्यै महावरौ दत्तौ ।

9. अद्य नृपोद्यते मम अस्मिन् अभिषेके सज्जे तया (कैकेय्या) धर्मेण प्रतिनिर्जित: स: समय: प्रचोदित:।

10. मया हि दण्डके चतुर्दश वर्षाणि वस्तव्यम् । भरत: अपि मे पित्रा यौवराज्ये नियोजित: च ।

11. वैदेहि ! कदाचन भरतस्य विप्रियं न कर्त्तव्यम् । स: हि देशस्य कुलस्य च राजा ।

12. प्रिये ! अहं महावनं गमिष्यामि । भामिनि ! त्वया हि इह एव वस्तव्यम् । यथा कस्यचित् व्यलीकं न कुरुषे, तथा त्वया कार्य्यम् , इदं मम वच: ।

13. एवम् उक्ता प्रियार्हा प्रियवादिनी वैदेही प्रणयात् एव संक्रुद्धा सती भर्त्तारम् इदम् अब्रवीत् ।

14. हे राम ! लघुतया मे इदं किं भाषसे ? हे नरवरोत्तम ! त्वया यत् (उक्तं) श्रुत्वा मे अपहास्यं (जायते) ।

15. आर्यपुत्र ! पिता, माता, भ्राता, पुत्र: तथा स्नुषा स्वानि पुण्यानि भुञ्जाना: स्वं स्वं भाग्यम् उपासते ।

16. हे पुरुषर्षभ ! नारी एका तु भर्त्तु: भाग्यं प्राप्नोति । अत: ''वने वस्तव्यम्'' इति अपि अहं आदिष्टा च ।

17. प्रासादाग्रे विमानै: वा वैहायसगतेन वा सर्वावस्थागता भर्त्तु: पादच्छाया विशिष्यते ।

18. अहं पुरुषवर्जितं नानामृगगणाकीर्ण्णं शार्दूलगणसेवितं दुर्गं वनं गमिष्यामि ।

19. त्रीन् लोकान् अचिन्तयन्ती, पतिव्रतं चिन्तयन्ती (अहं सीता) यथा एव पितु:भवने (तथा एव) वने सुखं निवत्स्यामि ।

20. धर्मवत्सल: स: वने दु:खानि चिन्तयन् एवं ब्रुवतीं धर्मज्ञां सीतां (वनं) नेतुं बुद्धिं न कुरुते ।

21. हे सीते ! त्वां यथा वक्ष्यामि त्वया तथा कार्य्यम् । हे अबले ! वने वसत: मे बहव: दोषा: (सन्ति) । तान् निबोध ।

22. श्रमखिन्नेन रात्रिषु भूतले स्वयंभग्नासु पर्णशय्यासु सुप्यते । अतः तस्मात् वनं दुःखमतः ।

23. हे मैथिलि ! यथाप्राणेन उपवासः कर्त्तव्यः, जटाभारः च कर्त्तव्यः, बल्कलाम्बरधारणं च (कर्त्तव्यम्) ।

24. अत्र (वनवासे) नित्यशः अतीव वातः तिमिरं वुभुक्षा महान्ति भयानि च (सन्ति) । ततः वनं दुःखतरम् ।

25. तत् ते वनम् अलम् । वनं गत्वा तव क्षेमं न हि (भवेत्)। विमृशन् इव पश्यामि, वनं बहुदोषकरं (भवति) ।

26. रामस्य तु एतत् वचनं श्रुत्वा सीता दुःखिता, प्रसक्ता अश्रुमुखी (सती) मन्दम् इदं वचनम् अब्रवीत् ।

27. वने वस्तव्यतां प्रति ये दोषाः त्वया कीर्त्तिताः, तान् गुणान् इति एव विद्धि । (यतः अहं सीता) तव स्नेहपुरस्कृता ।

28. गुरुजनाज्ञया मया च त्वया सह गन्तव्यम् । राम ! त्वद्वियोगेन इह मे जीवितं त्यक्तव्यम् ।

29. (हे) काकुत्स्थ ! भक्तां पतिव्रतां सुखदुःखयोः समां समानसुखदुःखिनीं मां दीनां (वनं) नेतुं त्वम् अर्हसि ।

30. यदि एवं दुःखितां मां च वनं नेतुं न इच्छसि (तर्हि) मृत्युकारणात् अहं विषम् अग्निं जलं वा आस्थास्ये ।

31. तदा रामः विसंज्ञाम् इव दुःखितां तां बाहुभ्यां परिष्वज्य तदा परिविश्वासयन् वचनम् उवाच ।

32. हे शुभश्रोणि ! इदानीं वनवासक्षमाः क्रियाः आरभस्व । हे सीते ! त्वत् ऋते स्वर्गःअपि मम न रोचते ।

टिप्पणी :

प्रविवेश – ପ୍ରବେଶକଲେ, स्ववेश्म – ନିଜକକ୍ଷକୁ, ह्रिया – ଲାଜରେ (लज्जा), अवाङ्मुखः – ଅଧୋମୁଖ/ଅଧୋବଦନ/ତଳମୁଖ ହୋଇଥିବା, समुत्पत्य – ଉଠି, वेपमाना – ଥରିଥରି शोकसंतप्तम् – ଶୋକସନ୍ତାପିତ, चिन्ताव्याकुलितेन्द्रियम् – ଚିନ୍ତାହେତୁ ବିଚଳିତ/ବିକଳିତ ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ହୋଇଥିବା, शशाक – ସମର୍ଥ ହେଲେ, मनोगतम् – ମନରେଥିବା, सोढुम् – ସହିବାକୁ, प्रखिन्नममर्षणम् = (प्रखिन्नम् + अमर्षणम्) – ଖିନ୍ନ ଏବଂ ଅସହିଷ୍ଣୁ, सज्जः – ପ୍ରସ୍ତୁତ, विलपन्तीम् – କାନ୍ଦୁଥିବା,

रघुनन्दनः – ରାମ, **प्रव्राजयति** – ପଠାଉଛନ୍ତି, **धर्मज्ञे** – ଧର୍ମଜାଣିଥିବା, **जानकि** – (ସମ୍ବୋଧନରେ ହ୍ରସ୍ୱ ଇ କାର) ଜନକପୁତ୍ରୀ (ସୀତା), **सत्यप्रतिज्ञेन** – ସତ୍ୟନିଷ୍ଠ (ରାଜାଙ୍କ) ଦ୍ୱାରା, **यौवराज्ये** – ଯୁବରାଜ ପଦରେ **प्रचोदितः** – ଉପସ୍ଥାପିତ, ପ୍ରେରଣାପ୍ରାପ୍ତ, **दण्डके** – ଦଣ୍ଡକାରଣ୍ୟରେ, **विप्रियम्** – ଅପ୍ରିୟ, **वैदेहि** – ବିଦେହ (ରାଜ୍ୟ) ନନ୍ଦିନୀ, **व्यलीकम्** – ଅପ୍ରିୟ, **प्रणयादेव** (प्रणयात् + एव) – ସ୍ନେହହେତୁ, **ध्रुवम्** – ନିଶ୍ଚିତ, **अपहास्यम्** – ଅପହାସର ଯୋଗ୍ୟ, **स्नुषा** – ବୋହୂ, **पुरुषर्षभ** – ପୁରୁଷଶ୍ରେଷ୍ଠ, **विमानैः** – ରଥରେ (ବ୍ୟୋମଯାନ), **वैहायसगतेन** – ଆକାଶ ମାର୍ଗରେ ଗମନଦ୍ୱାରା **पुरुषवर्जितम्** – ମନୁଷ୍ୟନଥିବା, **नानामृगगणाकीर्णम्** – ବିବିଧପଶୁସଂକୁଳ, **शार्द्दूलगणसेवितम्** – ହିଂସ୍ର (ସିଂହ, ବ୍ୟାଘ୍ର, ଶାର୍ଦ୍ଦୂଳ) ଜନ୍ତୁ ରହୁଥିବା, **अचिन्तयन्ती** – ଚିନ୍ତାକରୁନଥିବା, **ब्रुवतीम्** – କହୁଥିବା (ସ୍ତ୍ରୀ), **धर्मवत्सलः** – ଧର୍ମପ୍ରିୟ, **निबोध** – ବୁଝିନିଅ, **मैथिलि** – ମିଥିଳା (ରାଜ୍ୟ) ରାଜକୁମାରୀ ସୀତା (ସମ୍ବୋଧନରେ) , **बुभुक्षा** – ଭୋଜନ ଇଚ୍ଛା, ଭୋକ, **नित्यशः** – ସର୍ବଦା, **क्षेमम्** – କଲ୍ୟାଣକର/ ଶୁଭଙ୍କର, **विमृशन्** – ବିଚାରକରିକରି, **प्रसक्ताश्रुमुखी** – ଲୋତକାପ୍ଲୁତବଦନା, **त्वद्वियोगेन** – ତୁମବିଚ୍ଛେଦରେ, **जीवितम्** – ଜୀବନ, **काकुत्स्थ** – କକୁତ୍ସ୍ଥ ବଂଶଜ (ରାମ), **परिष्वज्य** – ଆଲିଙ୍ଗନକରି, **विसंज्ञामिव** – ଚେତନା ହରାଇଲା ପରି, **आरभस्व** – ଆରମ୍ଭକର, **नेदानीम्** = (न + इदानीम्) अधुना (ବର୍ତ୍ତମାନ), **त्वदृते** – ତୁମବିନା

अभ्यासः

1. **निजभाषया प्रायशः वाक्यत्रयेण उत्तरं लिखत ।**

(क) वेपमाना सीता कीदृशं पतिम् अपश्यत् ?

(ख) कथं राघवः शोकं सोढुं समर्थः आसीत् ?

(ग) विलपन्तीं सीतां रघुनन्दनः किं प्रोवाच ?

(घ) कस्य विप्रियं न कर्त्तव्यमिति रामेण उक्तम् ?

(ङ) रामेण सीता कथम् उपदिष्टा ?

(च) कीदृशं वनं गन्तुं सीता समर्था इति अवदत् ?

(छ) कथं दुःखतरं वनम् ?

(ज) सीतायाः मृत्युकारणं कथं किं वा भविष्यति ?

(झ) वनगमनाय किं कर्त्तुं रामः सीताम् उपदिष्टवान् ?

2. संक्षेपेण उत्तरं लिखत ।

(क) कथं रामः अवाङ्मुखः अभवत् ?

(ख) कीदृशं रामं दृष्ट्वा सीता दुःखाभिसंतप्ता अभवत् ?

(ग) विवर्णवदनं रामं सीता किम् अपृच्छत् ?

(घ) कः सत्यप्रतिज्ञः आसीत् ?

(ङ) दशरथः कस्यै किं दत्तवान् ?

(च) कथं सीता वैदेही इति उच्यते ?

(छ) के स्वं स्वं भाग्यम् उपासते ?

(ज) नारी कस्य भाग्यं प्राप्नोति ?

(झ) वनवासकाले कुत्र सुप्यते ?

(ञ) रामस्य वियोगेन सीता किं करिष्यति इति अवदत् ?

3. अधोलिखितपदानि व्यवहृत्य वाक्यानि रचयत ।

ह्रिया, मन्दम्, कर्त्तव्यम्, प्रणयात्, अलम्, सह, इव, ऋते, रोचते ।

4. सन्धिं कुरुत ।

मुखवर्णः + च, भवान् + तातः, नृप + उद्यते, किम् + इदम् , पुत्रः + तथा, विमानैः + वा, वसतः + तान् , महान्ति + अत्र, विमृशन् + इव , त्यक्तव्यम् + इह, विषम् + अग्निम् , त्वत् + ऋते ।

5. सन्धिविच्छेदं कुरुत ।

प्रविवेशाथ, प्रहर्षश्च, तयाद्य, कार्यमिदं, प्रणयादेव, नार्येका, भाग्यमुपासते, पुरुषर्षभ, यथैव, त्वयाबले, अतीव, चाति, मन्दमिदम्, नेदानीम् ।

6. **बन्धनीमध्यात् विग्रहवाक्यं / समस्तपदं / समासनाम चित्वा शुद्धम् उत्तरं लिखत ।**

(क) प्रहृष्टजनैः संपूर्णम् । (षष्ठीतत्पुरुषः, तृतीयातत्पुरुषः, बहुव्रीहिः) ।

(ख) शोकसन्तप्तम् । (शोकेन सन्तप्तः तम्, शोके सन्तप्तम्, शोकं सन्तप्तम्) ।

(ग) धर्मात्मा (नित्यसमासः, उपपद् तत्पुरुषः, बहुव्रीहिः) ।

(घ) विवर्णवदनम् (कर्मधारयः, बहुव्रीहिः, तृतीयातत्पुरुषः) ।

(ङ) न पूर्वः (अपूर्वः, नपूर्वः, विपूर्वः) ।

(च) मुखवर्णः (मुखे वर्णः, मुखस्य वर्णः, मुखात् वर्णः) ।

(छ) रघुनन्दनः (रघोः नन्दनः, रघौ नन्दनः, रघुणा नन्दनः) ।

(ज) धर्मज्ञे (षष्ठीतत्, उपपदतत्पुरुषः, बहुव्रीहिः) ।

(झ) धर्मं चरति इति या (धर्मचारिणी, धर्मचारी, धर्मचरा) ।

(ञ) महावरौ (महान् वरः तौ, महान्तौ वरौ, महतः वरौ) ।

(ट) महावनम् (बहुव्रीहिः, तृतीयातत्पुरुषः, कर्मधारयः) ।

(ठ) प्रियं वदति इति या (प्रियवादी, प्रियवदना, प्रियवादिनी) ।

(ड) नरोवरोत्तम (सप्तमीतत् पुरुषः, षष्ठीतत्, बहुव्रीहिः) ।

(ढ) त्वद्वियोगेन (षष्ठीतत्, पञ्चमीतत्, तृतीयातत्पुरुषः) ।

(ण) विगता संज्ञा यस्याः ताम् (विसंज्ञम्, विसंज्ञाम्, विसंज्ञानाम्) ।

7. बन्धनीमध्यात् शुद्धं प्रकृतिगतं प्रत्ययगतं वा उत्तरं चित्वा शून्यस्थानं पूरयत ।

(क) सुविभूषितम् = सु + वि + ——— + क्त । (भूष् , भृश् , भृञ्)

(ख) समुत्पत्य = सम् + उत् + पत् + ——— । (क्त, घञ् , ल्यप्)

(ग) शोकम् = ——— + घञ् । (शुठ्, शुध्, शुच्)

(घ) दृष्ट्वा = दृश् + ——— । (क्त्वा, क्त, तव्य)

(ङ) सोढुम् = ——— + तुमुन् । (सृ, वह् , सह्)

(च) प्रखिन्नम् = प्र + ——— + क्त । (खिद् , खच् , खड्)

(छ) अभिषेकः = अभि + ——— + घञ् । (सिच् , शिष् , सिध्)

(ज) विलपन्तीम् = वि + लप् + ——— (ङीप्) । (घञ्, शतृ, क्त)

(झ) दत्तौ = ——— + क्त । (दाप् , दैप् , दा)

(ञ) वस्तव्यम् = वस् + ——— । (शतृ, क्तवतु, तव्य)

(ट) संक्रुद्धा = सम् + क्रुध् + ——— । (क्त, घञ् , शतृ)

(ठ) भुञ्जानाः = ——— + शानच् । (भू , भुज् , भृज्)

(ढ) नेतुम् = ——— + तुमुन् । (नी, नृ, नद्)

(ण) वसतः = वस् + ——— । (क्त, शतृ, क्तवतु)

(त) उपवासः = उप + वस् + ——— । (अन, घञ् , शतृ)

(थ) विमृशन् = वि + ——— + शतृ । (मृश् , मृद् , मृष्)

(द) दोषाः = ——— + घञ् । (दु, दूङ् , दुष्)

(ध) वियोगेन = वि + ——— + घञ् । (यु, युग्, युज्)

(न) त्यक्तव्यम् = ——— + तव्य । (त्यज् , तेज् , तेप्)

(प) आदिष्टा = आ + दिश् + ——— । (घञ्, क्त, क्तवतु)

(फ) श्रुत्वा = ——— + क्त्वा । (स्मृ, श्रु, स्रु)

(व) परिष्वज्य = परि + ——— + ल्यप् । (स्वज् , शुच् , स्वद्)

■